

Umění a umělecké dílo [1994]

AVU, 4. 1. 1994

1.01

Co to je vlastně umění? A je umělec vskutku ten pravý, od koho můžeme očekávat odpověď? Co to je, tázat se po tom, co to je umění?

1.02

Co nám „říká“ jazyk? Především je tu význam umělosti: umělé je protikladem a protivou „přirozeného“, tedy toho, co tu je „od přírody“. Pak ovšem do sféry umělého náleží vše, co člověk vytvoří, udělá. Ale opravdu vše? Kde jsou hranice? A pak tu je základní otázka: proč považujeme za „umělé“ to, co udělá člověk, zatímco to, co vytvoří mravenci, včely, ptáci, bobři atd., stále ještě máme za „přirozené“ či „od přírody“? Jde tu o samo popjetí člověka.

1.03

Druhý význam, který přináší samo slovo, je „dovednost“: to, co člověk dělá a co není od přírody, musí „umět“ udělat, a pokud to neumí, musí se to naučit, aby to dokázal, aby prokázal svou dovednost. V tomto druhém smyslu znamená umění jakousi technickou zdatnost. Vyskytne se nějaká potřeba, a ten, kdo dokáže ji uspokojit, prokáže tak své umění.

1.04

V jedné pohádce (o princezně, která přestala mluvit) je zabudována ještě jakási malá pohádečka o třech tovaryších, z nichž jeden ze dřeva krásně vyřezal pannu, druhý ji oživil a třetí ji naučil mluvit. Mohli bychom podobně říci, že umění jistě spočívá na předpokladu dovednosti, ale že jeho náležitostí je, aby vytvořené dílo bylo schopno ožít a aby nás dokázalo oslovit, aby promluvilo. Umění, které se stane pouhou dovedností a které se tak stane pouhou rutinou, machou, už nejsme ochotni za opravdové umění považovat.

1.05

Jak může dílo, tj. umělý výtvar, ožít? Člověk není schopen vytvořit, vyrobit něco živého. Je staré pořekadlo, které praví: člověk nedokáže vytvořit, udělat strom, ale může zasadit pecku nebo semeno. Krásná zahrada nebo krásný park jsou také lidským výtvořem, jsou umělé, ale žijí (i když vyžadují trvalou péči zahradníků). Umělecké dílo však neroste samo, ale musí být do posledního detailu uděláno, vytvořeno. Román musí být napsán a vytištěn, ale také přečten a pochopen i prožit, podobně symfonie nebo jiná skladba, hra musí být napsána, nacvičena a zahrána živými herci, atd. Dílo samo není v pravém slova smyslu živé, ale potřebuje živé lidi k tomu, aby „ožilo“.

1.06

Ale proč mají lidé dávat svou energii a svůj čas k dispozici, aby ožilo nějaké umělecké dílo? Co je k tomu může vést? Není to právě to nejdůležitější, že od tohoto oživeného díla něco očekávají? Že čekají na jeho poselství, jímž budou osloveni? Není to proto, že lidé očekávají, že dílo nejen ožije, ale že promluví?

1.07

Co to vlastně znamená, že dílo může „promluvit“? Že se na nás může jakoby obrátit a adresně nás oslovit? Ukažme si to na příkladu hry ve hře, díla v díle, totiž na zdánlivě malém příběhu herců na královském dvoře v jednom „shnilém státě“, ve hře označeném za stát dánský. Je to totiž dost vzácný případ, kdy umělec nikoliv mimo rámec svého umění, ale jeho nejvlastnějšími prostředky uvažuje o smyslu uměleckého díla a umění vůbec a nechává nám tak jedinečný podklad pro reflexi. Připomeňme si ono místo v Hamletovi i v tom nezbytném kontextu, bez něhož by nemohlo vskutku promluvit.

1.08

Shakespeare líčí v Hamletovi dánského prince jako politika (byť zvláštní povahy): jako politik ovšem není Hamlet u moci, ale Dánsko je pro něho vězení. Není to však jeho osobní situace, nýbrž situace všech nebo alespoň většiny: Dánsko je vězení. A nejen Dánsko: celý svět je vězení. Bezpočet je v něm temnic, kobek a hladomoren, a Dánsko je jedna z nejhorších. Hamletovi nejbližší přátelé vědí, že je něco shnilého v tom státě dánském a že něco osudného kroží státu. Nejde jen o horečné vyzbrojování vojska a takřka výjimečný stav v zemi, ale také a vlastně především, že se lze usmívat a usmívat, a přece být lotr – aspoň v Dánsku. Poctivce naproti tomu aby pohledal – být poctivec, to dneska znamená být jeden z deseti tisíců. Doba šílí, vymknuta ze svých kloubů; Hamlet je zhnusen, celý svět mu připadá trapný, plytký, planý, bezúčelný. Nepletá zahrada to je, kde neřád se plemení: nejsprostší tučné bejlí ji zaplavilo celou. Hamlet si proto necení ani vlastního života; kéž by Věčný nezakazoval, aby se člověk zabil! A přece ho cosi nutí k činu, k jednání: žije v něm přesvědčení, že se zrodil k nápravě. Zabývá se tou myšlenkou skrytě, vyjeví ji několika přátelům, ale sám stále mlčí a je zavazuje také k mlčení.

1.09

Až herec, kterého vybídne k recitaci kousku ze zřejmě nepříliš dobré hry a který nechá v mimojevištní situaci slova hry mocně promluvit, a to nikoliv díky mocnému textu hry, ale tím, že její slova dostávají symbolický význam a že jeho osobním prožitkem nabývají věrohodnosti výzvy i pro naslouchající, tento herec, který ani nezná situaci a neví, oč vlastně jde a proč právě tato slova přímo zahřmí do Hamletových uší a do jeho duše, tento herec, který v tu chvíli ponořen do svého textu a do své postavy zcela nevědomky jako nezorientovaný tlumočník

adresuje onu výzvu, promlouvající jeho prostřednictvím a prostřednictvím hry i jejího autora náhle s nečekanou silou a autoritou, ne už jenom Hamletovi, ale skrze Hamleta a jeho reakci v rámci Shakespearovy hry všechněm tisícům tehdejších a miliónům budoucích diváků a dokonce i jen čtenářů: tento herec zřetelně opouští nejen jevištní prkna uprostřed hry, ale hru samu, a oslovuje dnes také všechny nás tak, jako ve hře probudil Hamleta z jeho nevolnosti, pochybností a váhání.

1.10

A co dělá Hamlet? Cítí se náhle sám před sebou odhalen, obviněn, vidí se v nemilosrdném světle takový, jaký je, aby pak hledal cestu ke změně, na prvním místě ke změně smýšlení a pak k obratu ve svém životě. Ten obrat ovšem – podle pravidel tragédie – není dobrý, nevede k občanské katharsi, nýbrž jen k tragické. Nicméně elementárně významné je, že se Hamlet ve své bezradnosti obrací k hercům, u nichž nejprve hledal jen rozptýlení a od nichž potom očekává odhalení pravdy. A odhalení pravdy nečeká ve slovech hry, nýbrž v jejich symbolickém, metaforickém působení za hranicemi divadelního představení.

1.11

Hamlet tedy sám zažije, jak dílo, dokonce nepřiliš dobré dílo dovede nejenom ožít, ale promluvit, osobně člověka oslovit, a chce toho využít ke svému cíli. Dělá to zase prostřednictvím herců a tedy prostřednictvím lidmi oživeného díla nebo vlastně jen jednoho momentu díla, poměrně krátkého textu vloženého do textu hry. To je zase sám o sobě velký problém: může dílo snést takový zásah, který z něho učiní prostředek k nějakému mimouměleckému cíli? Ale to si můžeme nechat na jindy, dnes by nás to odvedlo od našeho tématu.